

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Οι προτάσεις που αποδίδουν γνωσιακές ή άλλες ψυχολογικές στάσεις

I. Παραδείγματα τέτοιων προτάσεων είναι τα εξής: «Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι η Γη είναι σφαιρική», «Όλοι γνωρίζουν πως το Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι εξαιρετικό πανεπιστήμιο», «Ο Γιάννης φοβάται ότι τα πράγματα θα χειροτερέψουν», «Η Μαρία θέλει να ταξιδέψει στο εξωτερικό». Σε τέτοιες προτάσεις, το ρήμα εκφράζει μια γνωσιακή ή άλλη στάση, και το συντακτικό αντικείμενο του ρήματος (π.χ. «ότι η Γη είναι σφαιρική») είναι δευτερεύουσα πρόταση που εκφράζει το περιεχόμενο της στάσης.

Από λογική άποψη, οι προτάσεις που αποδίδουν γνωσιακές ή άλλες ψυχολογικές στάσεις παρουσιάζουν σοβαρές ιδιοτυπίες: (α) Αν έχουμε μια τέτοια πρόταση **Π** και μέσα στο (συντακτικό) αντικείμενο του ρήματος αντικαταστήσουμε ένα όνομα ή οριστ. περιγραφή **α** με άλλο όνομα ή οριστ. περιγραφή **β** που, τουλάχιστον σε συνήθη συμφραζόμενα, έχει την ίδια αναφορά με το **α**, τότε μπορεί η πρόταση που θα προκύψει να μην έχει την ίδια αληθοτιμή με την **Π**. Έτσι, μπορεί η πρόταση

(1) Ο Γιάννης ελπίζει ότι σύντομα θα επισκεφθεί το Τόκιο να είναι αληθής και η

(2) Ο Γιάννης ελπίζει ότι σύντομα θα επισκεφθεί την πολυπληθέστερη πόλη (στον κόσμο)

να είναι ψευδής, μολονότι το Τόκιο είναι η πολυπληθέστερη πόλη. (Ο Γιάννης μπορεί να μην το ξέρει.) Το φαινόμενο δεν απαντά στις προτάσεις που μπορούμε να παραφράσουμε συμβολικά με όρους της κλασικής λογικής. («Κλασική λογική» λέγεται το καθιερωμένο σύστημα προτασιακής και πρωτοβάθμιας λογικής.) Π.χ. άμα στην πρόταση «Το Τόκιο βρίσκεται βορειότερα της Νέας Υόρκης» αντικαταστήσουμε το όνομα «Τόκιο» (ή το «Νέα Υόρκη») με μια έκφραση που έχει την ίδια αναφορά, η αληθοτιμή δεν θα αλλάξει. (β) Αν έχουμε μια πρόταση **Π** που αποδίδει κάποια στάση, και μέσα στο αντικείμενο του ρήματος αντικαταστήσουμε ένα κατηγορημα **α** με ένα άλλο **β** που αληθεύει για τα ίδια πράγματα, τότε μπορεί η πρόταση που θα προκύψει να μην έχει την ίδια αληθοτιμή με την **Π**. Έτσι, μπορεί η πρόταση

(3) Ο Πέτρος πιστεύει πως οι φάλαινες έχουν καρδιά να είναι αληθής και η

(4) Ο Πέτρος πιστεύει πως οι φάλαινες έχουν νεφρά να είναι ψευδής, μολονότι τα όντα που έχουν καρδιά είναι ακριβώς αυτά που έχουν νεφρά. Το φαινόμενο δεν απαντά στις προτάσεις που μπορούμε να παραφράσουμε συμβολικά με όρους της κλασικής λογικής. Π.χ. άμα στην πρόταση «Κάποια αμφίβια έχουν καρδιά» αντικαταστήσουμε το κατηγορημα «έχουν καρδιά» με άλλο κατηγορημα που αληθεύει για τα ίδια όντα, η αληθοτιμή της πρότασης δεν θα αλλάξει. (γ) Αν έχουμε μια πρόταση **Π** που αποδίδει κάποια στάση, και αντικαταστήσουμε τη δευτερεύουσα πρόταση που αποτελεί αντικείμενο του ρήματος με μιαν άλλη που έχει την ίδια αληθοτιμή, η κύρια πρόταση που θα προκύψει εκεί που προηγουμένως είχαμε την **Π** μπορεί να μην έχει την ίδια αληθοτιμή με την **Π**. Έτσι, μπορεί να είναι αληθές να πούμε

(5) Η Μαρία ξέρει ότι πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι και να είναι ψευδές να πούμε

(6) Η Μαρία ξέρει ότι πρωτεύουσα της Αυστραλίας είναι η Καμπέρα.

(Πρωτεύουσα της Αυστραλίας είναι όντως η Καμπέρα.) Όπως και πριν, το φαινόμενο δεν απαντά στις προτάσεις με τις οποίες ασχολείται η κλασική λογική. Π.χ. άμα στη διάζευξη «Είτε πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι είτε ο Γιάννης δεν ξέρει καθόλου γεωγραφία» αντικαταστήσουμε το «πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι» με μια πρόταση που έχει την ίδια αληθοτιμή, τότε η αληθοτιμή της διάζευξης θα μείνει αμετάβλητη.

Μπορούμε να συμπυκνώσουμε αυτές τις λογικές ιδιοτυπίες λέγοντας ότι οι εκφράσεις «ο Γιάννης ελπίζει ότι ...», «ο Πέτρος πιστεύει πως ...» και «η Μαρία ξέρει ότι ...» αποτελούν *εντασιακά συμφραζόμενα* (intensional contexts)· δηλ. υπάρχουν ορισμένων ειδών αντικαταστάσεις που, από λογική άποψη, δεν επιτρέπεται να γίνονται στη θέση των τελειών και μέσα σε ό,τι παίρνει αυτή τη θέση. (Ακριβέστερα, δεν επιτρέπεται πάντα· μπορεί να επιτρέπεται υπό πολύ ειδικούς όρους.) Αντιθέτως, οι εκφράσεις «... βρίσκεται βορειότερα του ---», «κάποια αμφίβια είναι ...» και «είτε ... είτε ---» αποτελούν *εκτασιακά συμφραζόμενα* (extensional contexts)· δηλ. υπάρχουν ορισμένες αντικαταστάσεις που, από λογική άποψη, επιτρέπονται στη θέση των τελειών και των παυλών. (Το τι ακριβώς αντικαταστάσεις χρειάζεται να επιτρέπει μια έκφραση για να αποτελεί εκτασιακό συμφραζόμενο, εξαρτάται από το είδος της έκφρασης.)

Μια σημασιολογική άποψη για τις προτάσεις που αποδίδουν γνωσιακές ή άλλες ψυχολογικές στάσεις οφείλει να εξηγήει τις λογικές ιδιοτυπίες τους.

II. Μια ενδιαφέρουσα άποψη για τις προτάσεις που μας απασχολούν υποστήριξε ο Frege. Κατ' αυτόν, αν έχουμε μια τέτοια πρόταση, τότε οι εκφράσεις οι οποίες εμφανίζονται στη δευτερεύουσα πρόταση που αποτελεί το αντικείμενο του ρήματος δεν έχουν εκεί την κανονική αναφορά τους· σε εκείνα τα συμφραζόμενα αναφέρονται σε ό,τι κανονικά αποτελεί το νόημά τους. Η κανονική αναφορά και το κανονικό νόημα μιας έκφρασης είναι αυτά που έχει η έκφραση σε εκτασιακά συμφραζόμενα. Έτσι, στην (5), το «πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι» δεν έχει τη συνήθη αναφορά του (η οποία, κατά τον Frege, είναι η αληθοτιμή του, δηλ. στο συγκεκριμένο παράδειγμα η αλήθεια). Αναφέρεται στη σκέψη (προτασιακό περιεχόμενο) ότι πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι· γιατί αυτή η σκέψη αποτελεί σε εκτασιακά συμφραζόμενα το νόημα του «πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι». Στην (3) το κατηγορημα «έχουν καρδιά» δεν αναφέρεται στην ιδιότητα του να έχει κάτι καρδιά· αναφέρεται σε ό,τι είναι το νόημα που έχει το κατηγορημα όταν εμφανίζεται σε εκτασιακά συμφραζόμενα. Στη (2) η περιγραφή «η πολυπληθέστερη πόλη» δεν αναφέρεται σε πόλη· αναφέρεται σε ό,τι κανονικά είναι το νόημα της περιγραφής.

Σε αυτή την άποψη κατέληξε ο Frege προϋποθέτοντας την αρχή του ότι η αναφορά μιας πρότασης (ή άλλης σύνθετης έκφρασης) καθορίζεται από την αναφορά των μερών της· με άλλα λόγια, αν τα αντίστοιχα μέρη δύο προτάσεων έχουν την ίδια αναφορά, τότε και οι προτάσεις έχουν την ίδια αναφορά. Πιο συγκεκριμένα, ας δεχθούμε ότι οι διάφορες εκφράσεις κρατούν την κανονική αναφορά τους ακόμα κι όταν εντάσσονται σε προτάσεις που αποδίδουν ψυχολογικές στάσεις. Τι έπεται τότε σύμφωνα με όσα προϋπέθετε ο Frege; Πρώτα απ' όλα, θα έπρεπε οι (1) και (2) να έχουν την ίδια αληθοτιμή. Γιατί το όνομα «Τόκιο» και η οριστ. περιγραφή «η πολυπληθέστερη πόλη» έχουν, τουλάχιστον κανονικά, την ίδια αναφορά, άρα θα έπρεπε και οι προτάσεις (1) και (2) να έχουν την ίδια αναφορά, άρα θα έπρεπε κατά τον Frege να έχουν την ίδια αληθοτιμή. Όμως τέτοιες προτάσεις μπορούν κάλλιστα να διαφέρουν σε αληθοτιμή. Δεύτερον, θα έπρεπε οι

προτάσεις

(7) Ο Πέτρος πιστεύει πως οι θάλασσες περιέχουν νερό

(8) Ο Πέτρος πιστεύει πως οι θάλασσες περιέχουν H_2O

να έχουν την ίδια αληθοτιμή. Γιατί τα κατηγορήματα «περιέχουν νερό» και «περιέχουν H_2O » αντιστοιχούν στην ίδια ιδιότητα, οπότε σύμφωνα με τον Frege έχουν κανονικά την ίδια αναφορά. Τέλος, ακόμα και οι προτάσεις (5) και (6) θα έπρεπε να έχουν την ίδια αληθοτιμή. Διότι το «πρωτεύουσα της Γαλλίας είναι το Παρίσι» και το «πρωτεύουσα της Αυστραλίας είναι η Καμπέρα» έχουν την ίδια αληθοτιμή, άρα κατά τον Frege έχουν κανονικά την ίδια αναφορά. (Γιατί πριν από λίγο χρησιμοποίησα ως παράδειγμα τις (7)–(8) κι όχι τις (3)–(4);)

Από την άλλη, δεχόμενος ότι οι διάφορες εκφράσεις χάνουν την κανονική αναφορά τους και αναφέρονται σε αυτό που αποτελεί σε εκτασιακά συμφραζόμενα το νόημά τους, ο Frege μπορούσε να εξηγήσει τις λογικές ιδιοτυπίες των προτάσεων που μας απασχολούν. Αφού το αντικείμενο του ρήματος στην (5) αναφέρεται σε μια σκέψη, και το αντικείμενο του ρήματος στην (6) αναφέρεται σε άλλη σκέψη, δεν μιλάμε για τα ίδια όντα στις δυο προτάσεις, κι έτσι αυτές μπορούν να διαφέρουν σε αληθοτιμή. Είναι σαν τις προτάσεις «Η Μαρία διαβάζει το *Πόλεμος και Ειρήνη*» και «Η Μαρία διαβάζει το *Έγκλημα και Τιμωρία*». Παρομοίως, επειδή το όνομα «Τόκιο» στην (1) αναφέρεται σε άλλο νόημα απ' ό,τι το «η πολυπληθέστερη πόλη» στη (2), το «ότι σύντομα θα επισκεφθεί το Τόκιο» στην πρώτη πρόταση έχει άλλη αναφορά από το «ότι σύντομα θα επισκεφθεί την πολυπληθέστερη πόλη» στη δεύτερη. Έτσι, στη μία πρόταση λέμε ότι ο Γιάννης τηρεί τη στάση του ελπίζει απέναντι σε μια ορισμένη σκέψη, ενώ στην άλλη λέμε ότι ο Γιάννης τηρεί την ίδια στάση απέναντι σε διαφορετική σκέψη· συνεπώς οι δυο προτάσεις μπορούν να διαφέρουν σε αληθοτιμή. Αντίστοιχα ισχύουν για τα ζεύγη (3)–(4) και (7)–(8).

Επειδή, τώρα, ο Frege θεωρούσε πως το νόημα καθορίζει την αναφορά (δηλ. δεν γίνεται κάπου να έχουμε το ίδιο νόημα, μα διαφορετική αναφορά), δεχόταν ότι οι εκφράσεις οι οποίες εμφανίζονται στη δευτερεύουσα πρόταση που είναι αντικείμενο του «ελπίζει», «πιστεύει» κλπ. δεν έχουν εκεί το κανονικό νόημά τους. Γιατί, αν το είχαν, τότε μια έκφραση σε τέτοια συμφραζόμενα και η ίδια έκφραση σε εκτασιακά συμφραζόμενα θα είχαν το ίδιο νόημα, μα διαφορετική αναφορά. Δεν μας λέει όμως πολλά για το τι νόημα αποκτούν οι εκφράσεις όταν χάνουν το κανονικό τους. Μας λέει μόνο πως π.χ. το νόημα του «ότι η Γη είναι σφαιρική» στην πρόταση «Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι η Γη είναι σφαιρική» είναι το κανονικό νόημα της φράσης «η σκέψη ότι η Γη είναι σφαιρική».

III. Μερικές δυσκολίες για την άποψη του Frege:

(α) Συνεπάγεται (όπως και άλλες απόψεις του) ότι υπάρχουν σκέψεις (propositions, προτασιακά περιεχόμενα). Δεν δέχονται όλοι οι φιλόσοφοι πως υπάρχουν τέτοια όντα. Για παράδειγμα, ο Quine αποκαλεί τα προτασιακά περιεχόμενα «πλάσματα του σκότους». Το λέει αυτό επειδή όταν εξετάζουμε ένα προτασιακό περιεχόμενο χ κι ένα προτασιακό περιεχόμενο ψ , πολλές φορές δεν είναι ξεκάθαρο αν τα χ και ψ ταυτίζονται. Κατά τη γνώμη μου, είναι δύσκολο να αναπτύξουμε ικανοποιητική σημασιολογία χωρίς να δεχθούμε ότι υπάρχουν προτασιακά περιεχόμενα. Διάφορες λεπτές σημασιολογικές διακρίσεις μεταξύ π.χ. διαφορετικών προτάσεων μπορούμε να τις κάνουμε μόνο αν μιλήσουμε για το τι προτασιακό περιεχόμενο εκφράζεται στην κάθε περίπτωση.

(β) Ο Τ. Burge, στο άρθρο του «Belief and Synonymy», υποστηρίζει ότι αν έχουμε μια πρόταση Π που αποδίδει κάποια στάση, και μέσα στο συντακτικό αντικείμενο του ρήματος αντικαταστήσουμε μια έκφραση με μια συνώνυμη (ακριβώς συνώνυμη), μπορεί η πρόταση που θα προκύψει να μην έχει την ίδια αληθοτιμή με την Π. Π.χ. η λέξη «φοράδα» σημαίνει «θηλυκό άλογο». Αν ο Κώστας όμως νομίζει ότι η λέξη αφορά μόνο κάποια θηλυκά άλογα και όχι όλα, τότε η πρόταση

(9) Ο Κώστας πιστεύει πως μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες είναι αληθής, ενώ η

(10) Ο Κώστας πιστεύει πως μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι θηλυκά άλογα είναι βέβαια ψευδής. (Ένα από τα παραδείγματα του Burge εμπλέκει τις λέξεις «Greek» και «Hellenes». Αν ο Χ είναι Αμερικάνος και νομίζει ότι η λέξη «Hellenes» αφορά μόνο όσους έχουν γεννηθεί στο ηπειρωτικό τμήμα της χώρας μας, και ότι η λέξη «Greek» μάς αφορά όλους, τότε η πρόταση «Χ believes that some Greeks are not Hellenes» είναι αληθής, ενώ η «Χ believes that some Greeks are not Greeks» είναι ψευδής.)

Το πρόβλημα για τον Frege είναι το εξής: Ας δεχθούμε ότι, όπως έλεγε, οι διάφορες εκφράσεις που εμφανίζονται σε συμφραζόμενα όπως «Ο Κώστας πιστεύει πως ...» ή «Η Μαρία ξέρει ότι ... » αναφέρονται εκεί σε ό,τι είναι κανονικά το νόημά τους. Τότε οι απόψεις του Frege οδηγούν στο συμπέρασμα ότι π.χ. οι (9) και (10) έχουν την ίδια αληθοτιμή. (Γιατί;)

Ας σημειωθεί ωστόσο πως μία τουλάχιστον από τις θέσεις του Frege είναι συμβατή με όσα λέει ο Burge. Πρόκειται για τη θέση ότι π.χ. στην (9) το «πως μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες» αναφέρεται στη σκέψη ότι μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες, και στην (10) το «πως μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι θηλυκά άλογα» αναφέρεται στην αντίστοιχη σκέψη. Αν, βέβαια, αυτή η θέση ισχύει, αλλά επίσης ισχύουν όσα λέει ο Burge, και κυρίως πως η (9) είναι αληθής μα η (10) ψευδής, τότε η σκέψη ότι μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες δεν ταυτίζεται με τη σκέψη ότι μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι θηλυκά άλογα. Οπότε οι προτάσεις «Μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες» και «Μερικά θηλυκά άλογα δεν είναι θηλυκά άλογα» δεν είναι συνώνυμες. Αυτό ακριβώς θα πει όποιος ακολουθεί την ιδέα των Putnam και Wiggins που είδαμε όταν μιλήσαμε για πρώτη φορά για τον Frege.

Εν πάση περιπτώσει, έχει δίκιο ο Burge όταν λέει πως η (9) είναι αληθής μα η (10) ψευδής; Ο Κώστας μπορεί βέβαια να ισχυρίζεται «Κάποια θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες» και μπορεί να είναι ειλικρινής όταν προβάλλει τον ισχυρισμό. Δεδομένου όμως ότι δεν καταλαβαίνει καλά τη λέξη «φοράδες», και άρα δεν καταλαβαίνει καλά την πρόταση που χρησιμοποιεί, δεν είναι σαφές αν πιστεύει ότι κάποια θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες. Αυτό πιστεύει ή μήπως πιστεύει κάτι άλλο που όμως το εκφράζει με την πρόταση «Κάποια θηλυκά άλογα δεν είναι φοράδες»;

Νομίζω πως ο Burge δεν έχει δίκιο. Είναι αληθές εξ ορισμού ότι ένα ζώο είναι φοράδα εάν είναι θηλυκό άλογο. Άρα είναι λογικά αδύνατο να υπάρχουν θηλυκά άλογα που δεν είναι φοράδες — όπως είναι λογικά αδύνατο να υπάρχουν εργένηδες που δεν είναι ανύπαντροι. Συνεπώς, άμα η (9) είναι αληθής, τότε ο Κώστας πιστεύει κάτι λογικά αδύνατο. Όμως είναι άδικο να του αποδώσουμε μια λογικά αδύνατη πεποίθηση απλώς και μόνο επειδή κάνει ένα γλωσσικό λάθος. Ο Κώστας μπορεί να αποτελεί πρότυπο ορθολογικότητας: αυτό που είναι ελαττωματικό στην περίπτωση του είναι η χρήση της γλώσσας.

(γ) Φαίνεται ότι ο Frege είναι αναγκασμένος να δεχθεί πως κάθε γλωσσική έκφραση έχει απείρως πολλές αναφορές και απείρως πολλά νοήματα. Ας πάρουμε τις προτάσεις:

- (00) Η πολυπληθέστερη πόλη είναι στην Ασία
- (01) Ο Γιώργος πιστεύει ότι η πολυπληθέστερη πόλη είναι στην Ασία
- (02) Η Μαρία πιστεύει ότι ο Γιώργος πιστεύει ότι η πολυπληθέστερη πόλη είναι στην Ασία
- (03) Ο Γιώργος πιστεύει ότι η Μαρία πιστεύει ότι ο Γιώργος πιστεύει ότι η πολυπληθέστερη πόλη είναι στην Ασία

και ούτω καθεξής. Θα αποκαλέσουμε «αναφ.0» την αναφορά που έχει η περιγραφή «η πολυπληθέστερη πόλη» στην πρόταση (00), «αναφ.1» την αναφορά που έχει στη (01), «αναφ.2» την αναφορά που έχει στη (02) κλπ. Παρομοίως, θα αποκαλέσουμε «νόημ.0» το νόημα που έχει η περιγραφή στην πρόταση (00), «νόημ.1» το νόημα που έχει στη (01), «νόημ.2» το νόημα που έχει στη (02) κλπ.

Ο Frege δεν ασχολήθηκε με προτάσεις όπως οι (02), (03) και οι ακόμα πιο σύνθετες. Ωστόσο, βάσει όσων λέει ότι γίνονται άμα πάρουμε μια πρόταση και τη βάλουμε σε συμπραζόμενα της μορφής «Ο X πιστεύει ότι ...» στη θέση των τελειών, μπορούμε να θεωρήσουμε πως κατ' αυτόν η αναφορά της περιγραφής σε οποιοδήποτε επίπεδο μετά το πρώτο ταυτίζεται με το νόημά της στο προηγούμενο επίπεδο· με άλλα λόγια, η αναφ.1 είναι το νόημ.0, η αναφ.2 είναι το νόημ.1, και ούτω καθεξής. Επίσης θα χρησιμοποιήσουμε την (εύλογη) αρχή του πως το νόημα καθορίζει την αναφορά.

Σίγουρα, κατά τον Frege, η αναφ.0 δεν ταυτίζεται με την αναφ. m , για κανέναν αριθμό m μεγαλύτερο του 0. Γιατί η αναφ.0 είναι πόλη, ενώ κάθε άλλη αναφορά ανήκει σε άλλη οντολογική κατηγορία (είναι νόημα). Ας υποθέσουμε τώρα ότι για κάποιους αριθμούς μεγαλύτερους από το 0 οι αναφορές ταυτίζονται· π.χ. ας υποθέσουμε ότι η αναφ.6 ταυτίζεται με την αναφ.4. Στην περίπτωση αυτή, το νόημ.5 θα ταυτίζεται με το νόημ.3. Τότε όμως, αφού το νόημα καθορίζει την αναφορά, η αναφ.5 θα ταυτίζεται με την αναφ.3 (δεν γίνεται ένα νόημα να αντιστοιχεί σε δύο αναφορές). Επαναλαμβάνουμε τον ίδιο συλλογισμό όσες φορές χρειαστεί (π.χ. αν η αναφ.5 ταυτίζεται με την αναφ.3, τότε το νόημ.4 θα ταυτίζεται με το νόημ.2, οπότε η αναφ.4 θα ταυτίζεται με την αναφ.2, κλπ.) και καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η αναφ.2 ταυτίζεται με την αναφ.0. Έχουμε όμως κιάλας δει πως αυτό είναι λάθος. Άρα η υπόθεση ότι η αναφ.6 ταυτίζεται με την αναφ.4 ήταν επίσης λάθος. Έτσι μπορούμε να δείξουμε ότι οποιαδήποτε ταύτιση αναφορών ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα μεγαλύτερα του 0 είναι λανθασμένη. Με άλλα λόγια, η περιγραφή «η πολυπληθέστερη πόλη» έχει απείρως πολλές αναφορές.

Αφού έχει απείρως πολλές αναφορές, έχει και απείρως πολλά νοήματα. Γιατί αν π.χ. το νόημ.4 και το νόημ.10 ταυτίζονται, τότε θα ταυτίζονται η αναφ.5 και η αναφ.11. Όμως το ότι οι αναφορές δεν ταυτίζονται το δείξαμε ήδη. Κι επειδή μπορούμε να πάρουμε οποιαδήποτε έκφραση ως παράδειγμα, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως κάθε έκφραση έχει απείρως πολλές αναφορές και απείρως πολλά νοήματα.

Αυτό το συμπέρασμα δείχνει, νομίζω, πως η άποψη του Frege για τις προτάσεις που αποδίδουν ψυχολογικές στάσεις δεν ήταν σωστή. Είναι ήδη περίεργο να μας λέει ότι π.χ. η περιγραφή «η πολυπληθέστερη πόλη» έχει άλλο νόημα στη (00) και άλλο στη (01). Είναι απαράδεκτο (με βάση την κατανόηση που έχουμε της ελληνικής γλώσσας) να πούμε πως η περιγραφή έχει απείρως πολλά νοήματα.

IV. Σύμφωνα με μιαν άποψη που υποστήριξε ο R. Carnap, σε μια πρόταση που αποδίδει

γνωσιακή ή άλλη ψυχολογική στάση το (συντακτικό) αντικείμενο του ρήματος δεν αναφέρεται σε προτασιακό περιεχόμενο, αλλά σε πρόταση. Π.χ. στην (3) το «πως οι φάλαινες έχουν καρδιά» αναφέρεται στην πρόταση «Οι φάλαινες έχουν καρδιά». Στην (11) Ο Γαλιλαίος πίστευε ότι η Γη κινείται,

το «ότι η Γη κινείται» αναφέρεται στην πρόταση «Η Γη κινείται». Με άλλα λόγια, μετά το «ότι» χρησιμοποιούμε μια πρόταση προκειμένου να αναφερθούμε σε αυτή την ίδια. Έτσι, το «πιστεύει» εκφράζει μια σχέση που μπορεί να συνδέει πρόσωπα με προτάσεις· π.χ. η (3) είναι αληθής εάν η εν λόγω σχέση συνδέει τον Πέτρο με την πρόταση «Οι φάλαινες έχουν καρδιά». Αντίστοιχα ισχύουν και για τα άλλα ρήματα που εκφράζουν στάσεις.

Ο Carnap και οι άλλοι φιλόσοφοι που δέχονταν αυτή την άποψη ήθελαν να αποφύγουν μια σημασιολογία που να προϋποθέτει ότι υπάρχουν προτασιακά περιεχόμενα (propositions). Είχαν αμφιβολίες σαν αυτές του Quine για την ύπαρξη τέτοιων οντοτήτων. Δεν αμφέβαλλαν όμως ότι υπάρχουν προτάσεις. Έτσι, αντί να πουν ότι το αντικείμενο του ρήματος στην (11) αναφέρεται σε προτ. περιεχόμενο, έλεγαν ότι αναφέρεται σε πρόταση.

Η άποψή τους εξηγεί τις λογικές ιδιοτυπίες των προτάσεων που αποδίδουν γνωσιακές ή άλλες ψυχολογικές στάσεις. Αν, για παράδειγμα, το αντικείμενο του ρήματος στην (1) αναφέρεται σε μια πρόταση (τη «Σύντομα θα επισκεφθεί το Τόκιο») και το αντικείμενο του ρήματος στη (2) αναφέρεται σε άλλη πρόταση, δεν μιλάμε για τα ίδια όντα στην (1) και τη (2), κι έτσι αυτές μπορούν να διαφέρουν σε αληθοτιμή. Στην (1) μιλάμε για το Γιάννη και μια πρόταση, στη (2) μιλάμε για το Γιάννη και μιαν άλλη πρόταση. Οι (1) και (2) είναι σαν τις «Η Μαρία διαβάζει το *Πόλεμος και Ειρήνη*» και «Η Μαρία διαβάζει το *Εγκλημα και Τιμωρία*».

V. Να τώρα μερικά επιχειρήματα, διαφορετικής αξίας μεταξύ τους, εναντίον της άποψης του Carnap:

(α) Ο Γαλιλαίος δεν ήξερε ελληνικά κι έτσι η πρόταση «Η Γη κινείται» δεν του πέρασε ποτέ από το μυαλό. Δεν είχε σχέση με αυτή. Αν λοιπόν στην (11) ισχυριζόμαστε ότι ο Γαλιλαίος είχε μια ορισμένη σχέση με την εν λόγω πρόταση, τότε η (11) είναι ψευδής. Στην πραγματικότητα όμως είναι αληθής.

Κατά τη γνώμη μου, το επιχειρήμα αυτό δεν είναι καλό. Η πρόταση «Η Γη κινείται» όντως δεν πέρασε από το μυαλό του Γαλιλαίου. Δεν δικαιούμαστε όμως να συμπεράνουμε πως ο Γαλιλαίος δεν είχε σχέση με εκείνη την πρόταση. Τουλάχιστον μία σχέση την είχε: πίστευε αυτό που σημαίνει η πρόταση στα ελληνικά. Ίσως να είχε κι άλλες.

Εδώ θα βοηθούσε αν όσοι ακολουθούν την άποψη του Carnap διευκρίνιζαν ποια σχέση εκφράζει κατά τη γνώμη τους το «πίστευε». Ο ίδιος ο Carnap θεωρούσε, χοντρικά, ότι πρόκειται για τη σχέση που εκφράζουμε επίσης όταν λέμε «... αντιδρούσε καταφατικά σε μια πρόταση που ήταν συνώνυμη στη γλώσσα του με την πρόταση ---».

(β) Αν το «πιστεύει» εκφράζει σχέση ανάμεσα σε πρόσωπα και προτάσεις, τότε έχει νόημα ο ισχυρισμός

(12) Ο Χ πιστεύει την πρόταση «Μερικά θηλαστικά ζουν στη θάλασσα».

Όμως τι νόημα έχει; Με ποιον από τους δύο ισχυρισμούς που ακολουθούν είναι συνώνυμος;

(13) Ο Χ πιστεύει ότι μερικά θηλαστικά ζουν στη θάλασσα

(14) Ο Χ πιστεύει ότι η πρόταση «Μερικά θηλαστικά ζουν στη θάλασσα» είναι αληθής. Οι (13)–(14) δεν είναι συνώνυμοι μεταξύ τους. Κάποιος μπορεί να πιστεύει ότι μερικά θηλαστικά ζουν στη θάλασσα, αλλά να μην ξέρει ελληνικά κι έτσι να μην έχει καμιά πεποίθηση για το τι σημαίνει, ή ποια αληθοτιμή έχει, η πρόταση «Μερικά θηλαστικά ζουν στη θάλασσα». Σε τέτοια περίπτωση, ο ισχυρισμός (13) είναι αληθής, αλλά ο (14) ψευδής. Επίσης, κάποιος μπορεί να μην ξέρει ελληνικά και να μην έχει γνώμη για το αν υπάρχουν θηλαστικά στη θάλασσα, αλλά να του έχουν πει ότι το «Μερικά θηλαστικά ζουν στη θάλασσα» είναι αληθής πρόταση της ελληνικής γλώσσας, και να το έχει πιστέψει. Σε τέτοια περίπτωση, ο ισχυρισμός (13) είναι ψευδής, αλλά ο (14) αληθής. Τον (12), τώρα, πρέπει να τον καταλάβουμε όπως τον (13) ή όπως τον (14); Ή αλλιώς; Η ερώτηση δεν έχει απάντηση. Αυτό δείχνει ότι ο (12) δεν έχει νόημα σύμφωνα με τους κανόνες της γλώσσας μας, μολονότι μοιάζει με ισχυρισμούς που έχουν και μολονότι μπορούμε βέβαια να του δώσουμε νόημα αν το αποφασίσουμε.

Το επιχείρημα αυτό εγώ το βρίσκω πειστικό. Δέχομαι πως ο (12) δεν έχει νόημα σύμφωνα με τους κανόνες της γλώσσας μας. Όμως πολλοί άλλοι φιλόσοφοι δεν θα συμφωνούσαν. Γιατί οι ίδιοι γράφουν μερικές φορές προτάσεις σαν τη (12) (και δεν ξέρω τι εννοούν).

(γ) Αυτό το επιχείρημα, που είναι το πειστικότερο από τα τρία, το ανέπτυξε εναντίον του Carnap ο A. Church. (Ο Church δεν χρησιμοποίησε ελληνικά και αγγλικά, όπως θα κάνω εγώ. Χρησιμοποίησε αγγλικά και γερμανικά.)

Ας συγκρίνουμε την (11) με την πρόταση

(15) Galileo believed that the earth moves.

Η (15) είναι απλώς η αγγλική μετάφραση της (11). Σύμφωνα με την άποψη του Carnap, το υποκείμενο του ρήματος στην (11) και το υποκείμενο του ρήματος στη (15) έχουν την ίδια αναφορά (αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο), αλλά το αντικείμενο στην (11) και το αντικείμενο στη (15) έχουν διαφορετική αναφορά (το μεν ένα αναφέρεται στην ελληνική πρόταση «Η Γη κινείται», το δε άλλο αναφέρεται στην αγγλική πρόταση «The earth moves»). Έτσι, δεν μιλάμε για τα ίδια όντα στις (11) και (15). Στην (11) λέμε πως μια ορισμένη σχέση συνέδεε έναν άνθρωπο με μια πρόταση, ενώ στη (15) λέμε πως η σχέση εκείνη συνέδεε τον ίδιο άνθρωπο με άλλη πρόταση. Οπότε η (15) δεν είναι ακριβής μετάφραση της (11). Στην πραγματικότητα όμως η (15) είναι ακριβής μετάφραση της (11) και άρα η άποψη του Carnap είναι λανθασμένη.

Μπορούμε να δούμε το πρόβλημα και ως εξής: Ας πάρουμε τις προτάσεις

(16) Η πρόταση «Η Γη κινείται» είναι αληθής

(17) The sentence “The earth moves” is true.

Η (17) δεν είναι ακριβής μετάφραση της (16). Γιατί στη (16) αποδίδουμε μια ιδιότητα (την ιδιότητα του να είναι αληθής) σε μια πρόταση (την ελληνική πρόταση «Η Γη κινείται»), ενώ στη (17) αποδίδουμε την ιδιότητα σε μιαν άλλη πρόταση. Η πληροφορία που εκφράζει η (16) είναι άλλη από την πληροφορία που εκφράζει η (17). Η ακριβής μετάφραση της (16) στα αγγλικά είναι

(18) The sentence “Η Γη κινείται” is true.

(Αυτό θα φανεί καλύτερα αν προσπαθήσουμε να μεταφράσουμε στα αγγλικά το εξής:

(19) Η πρόταση «Η Γη κινείται» είναι πρόταση της ελληνικής γλώσσας.

Αν το μεταφράσουμε ως

(20) The sentence “The earth moves” is a sentence of the Greek language, θα έχει αλλάξει ακόμα και η αληθοτιμή: η πρόταση (19) είναι αληθής, ενώ η (20) είναι ψευδής.) Η άποψη του Carnap κάνει το ζεύγος (11)–(15) παρόμοιο με το (16)–(17). Όμως, με βάση τη γνώση που έχουμε των ελληνικών και των αγγλικών, αντιλαμβανόμαστε ότι η (11) και η (15) εκφράζουν ακριβώς την ίδια πληροφορία.

VI. Ο S. Kripke παρουσίασε ένα πρόβλημα που αφορά τα ονόματα και το ρήμα «πιστεύω» (καθώς και άλλα ρήματα που εκφράζουν στάσεις). Οι σημασιολογικές θεωρίες για τα ονόματα, μαζί με τις σημασιολογικές θεωρίες για το «πιστεύω» και παρόμοια ρήματα, οφείλουν να το αντιμετωπίσουν. Το πρόβλημα λέγεται ο *γρίφος του Kripke για τις πεποιθήσεις* και δεν υπάρχει λύση που να είναι ευρέως δεκτή.

Ο Pierre είναι ένας συνήθης Γάλλος που ζει στη Γαλλία και ξέρει μόνο γαλλικά. Δεν έχει πάει στο Λονδίνο, το έχει όμως ακουστά και μιλά γι' αυτό με το γαλλικό του όνομα, «Londres». Συνδέει με το όνομα μερικές γεωγραφικές πληροφορίες, καθώς και μερικές πληροφορίες τις οποίες του έδωσαν φίλοι του που επισκέφθηκαν το Λονδίνο. Με βάση τις πληροφορίες που πήρε από τους φίλους του, ισχυρίζεται ειλικρινά «Londres est jolie» («Το Λονδίνο είναι ωραίο»). Αργότερα ο Pierre μετακομίζει στο Λονδίνο, σε μια άθλια περιοχή με αμόρφωτους κατοίκους. Η μετακόμιση γίνεται υπό περίεργες συνθήκες, έτσι που ο Pierre δεν αντιλαμβάνεται ότι η πόλη στην οποία έρχεται είναι εκείνη που αποκαλεί «Londres». Επίσης, σπάνια πηγαίνει έξω από την άθλια περιοχή του. Καθώς κανείς γύρω του δεν ξέρει γαλλικά, μαθαίνει κάποια αγγλικά ακούγοντας τους γείτονές του. Μεταξύ άλλων, μαθαίνει το όνομα «London» ως όνομα της πόλης όπου ζει. Νομίζοντας ότι οι περιοχές της που δεν έχει δει είναι επίσης χάλια, ισχυρίζεται ειλικρινά «London is not pretty» («Το Λονδίνο δεν είναι ωραίο»), όπως ακριβώς λένε και οι γείτονές του. Συγχρόνως όμως συνεχίζει να αντιδρά καταφατικά στην πρόταση «Londres est jolie» όποτε τη σκέφτεται. Πιστεύει ο Pierre ότι το Λονδίνο είναι ωραίο; Πιστεύει ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο; Όποια απάντηση κι αν δώσουμε, υπάρχουν σοβαρές αντιρρήσεις. Αυτό είναι το πρόβλημα.

Πρώτα απ' όλα, ας γυρίσουμε στην εποχή που ο Pierre βρισκόταν στη Γαλλία. Τουλάχιστον τότε, πίστευε ότι το Λονδίνο είναι ωραίο. Γιατί δεν διέφερε, ως προς τη χρήση του ονόματος «Londres», από οποιονδήποτε συνήθη Γάλλο που δεν ξέρει άλλη γλώσσα και συνδέει το όνομα μόνο με πληροφορίες για την πόλη τις οποίες έχει διαβάσει ή ακούσει. Αν οποιονδήποτε τέτοιο Γάλλο λείει συχνά και ειλικρινά «Londres est jolie», πρέπει να δεχθούμε πως πιστεύει ότι το Λονδίνο είναι ωραίο.

Ας έρθουμε τώρα στο παρόν. Να πούμε πως ο Pierre δεν πιστεύει πια ότι το Λονδίνο είναι ωραίο; Αν δεν το πιστεύει πια, τότε έχει εγκαταλείψει μια παλαιότερη πεποίθησή του. Αυτό όμως δεν φαίνεται να ισχύει. Γιατί ο Pierre μπορεί να είναι άνθρωπος ισχυρογνώμων, που πολύ δύσκολα αλλάζει απόψεις. Επιπλέον, ο τρόπος που αντιμετωπίζει τη γαλλική πρόταση «Londres est jolie» δεν έχει αλλάξει διόλου.

Να πούμε πως ο Pierre δεν πιστεύει (δεν έχει την πεποίθηση) ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο; Είναι δύσκολο να το πούμε, αφού ο Pierre μοιάζει με τους γείτονές του ως προς τη χρήση του ονόματος «London». Όλοι το χρησιμοποιούν ως όνομα της πόλης όπου ζουν, και συνδέουν με το όνομα παρόμοιες εμπειρίες και πληροφορίες. Αν κάποιος από τους γείτονες του Pierre λείει συχνά και ειλικρινά «London is not pretty», πρέπει να δεχθούμε πως πιστεύει ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο. Γιατί να μη δεχθούμε το ίδιο για τον Pierre;

Να πούμε πως ο Pierre δεν πιστεύει ούτε ότι το Λονδίνο είναι ωραίο, ούτε ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο; Τότε θα αντιμετωπίσουμε και τις δυσκολίες που εξήγησα στην προηγούμενη παράγραφο και αυτές που εξήγησα στην προπροηγούμενη.

Τέλος, να πούμε πως ο Pierre πιστεύει και ότι το Λονδίνο είναι ωραίο και ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο; Αν πιστεύει και τα δύο, έχει αντιφατικές πεποιθήσεις. Αυτό φαίνεται άδικο να το πούμε. Ο Pierre μπορεί να είναι πρότυπο λογικής συνέπειας και ορθολογικότητας. Δεν γνωρίζει ότι η πόλη που είχε ακουστά όταν ήταν στη Γαλλία, και που την αποκαλούσε (και ακόμα την αποκαλεί) «Londres», είναι η πόλη στην οποία ζει τώρα και την οποία αποκαλεί «London». Η γνώση που του λείπει είναι γλωσσικογεωγραφική. Αν κάποιος δεν διαθέτει μια τέτοια γνώση, δεν φαίνεται αυτό να συνιστά ελάττωμα στη λογική του.

VII. Να δυο τρόποι με τους οποίους μπορεί να προσπαθήσουμε να αντιμετωπίσουμε το γρίφο του Kripke:

(α) Μπορεί να πούμε πως ο Pierre έχει αντιφατικές πεποιθήσεις, και πως αυτό είναι συμβατό με την ορθολογικότητά του επειδή δεν είναι δυνατό να συνειδητοποιήσει μόνο με εννοιολογική ανάλυση και στοχασμό ότι οι πεποιθήσεις του είναι αντιφατικές. Με άλλα λόγια, ο Pierre έχει μια πεποίθηση της μορφής p (ότι το Λονδίνο είναι ωραίο) και μια της μορφής $\neg p$ (ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο), αλλά δεν αντιλαμβάνεται ότι η μία πεποίθηση αποτελεί άρνηση της άλλης. Και δεν θα το αντιληφθεί όσο και να αναλογιστεί τις πεποιθήσεις. Για να το αντιληφθεί, χρειάζεται να αποκτήσει τη γλωσσικογεωγραφική γνώση που λέγαμε προηγουμένως. Επειδή λοιπόν στην περίπτωση του η αντίφαση δεν είναι κάτι που θα μπορούσε να το αντιληφθεί με στοχασμό, δεν αποτελεί μομφή για την ορθολογικότητά του.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε προκύπτει ένα ενδιαφέρον, αλλά περίεργο, συμπέρασμα: ότι γίνεται να έχουμε δυο πεποιθήσεις, η μία να αποτελεί άρνηση της άλλης, και να μην είμαστε σε θέση να το συνειδητοποιήσουμε αυτό (πως η μία είναι άρνηση της άλλης) απλώς στοχαζόμενοι τις πεποιθήσεις.

Αυτός ο τρόπος αντιμετώπισης του γρίφου είναι προβληματικός. Γιατί μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι πεποιθήσεις του Pierre δεν αποτελούν η μία άρνηση της άλλης: Όταν χρησιμοποιεί το όνομα «Londres», σκέφτεται το φορέα του ονόματος μέσω κάποιων γεωγραφικών πληροφοριών και μέσω των πληροφοριών που του έδωσαν Γάλλοι φίλοι του. Όταν χρησιμοποιεί το «London», σκέφτεται το φορέα του ονόματος μέσω των εμπειριών του από την πόλη. Συνεπώς, η σκέψη που εκφράζει όταν λέει «London is pretty» δεν ταυτίζεται με τη σκέψη που εκφράζει όταν λέει «Londres est jolie». Άρα η σκέψη που εκφράζει όταν λέει «London is not pretty» δεν αποτελεί άρνηση της σκέψης που εκφράζει όταν λέει «Londres est jolie». Και το ίδιο ισχύει για τις αντίστοιχες πεποιθήσεις. (Εδώ χρησιμοποίησα τη λέξη «σκέψη» με το συνήθη τρόπο, όχι με τον ιδιότυπο τρόπο του Frege.)

(β) Εμπνεόμενοι από την προσέγγιση του Frege στα ονόματα, μπορεί να πούμε πως, στην ιδιόλεκτο του Pierre, τα ονόματα «Londres» και «London» έχουν την ίδια αναφορά, αλλά όχι το ίδιο νόημα. Είναι σαν τα ονόματα «Αυγερινός» και «Αποσπερίτης» στην κοινή μας γλώσσα. Συνεπώς, το προτασιακό περιεχόμενο ή πληροφορία που εκφράζει η πρόταση «Londres est jolie» στην ιδιόλεκτο του Pierre δεν ταυτίζεται με το προτασιακό

περιεχόμενο ή πληροφορία που εκφράζει η πρόταση «London is pretty» στην ίδια ιδιόλεκτο. Ο Pierre πιστεύει την πρώτη πληροφορία και την άρνηση της δεύτερης. Τώρα, το όνομα «Λονδίνο» δεν έχει στην κοινή μας γλώσσα ούτε το νόημα του «Londres» στην ιδιόλεκτο του Pierre ούτε το νόημα του «London» στην ίδια ιδιόλεκτο. Έτσι, η πληροφορία που εκφράζει η πρόταση «Το Λονδίνο είναι ωραίο» στην κοινή μας γλώσσα δεν είναι πληροφορία που πιστεύει ο Pierre, αλλά ούτε η πληροφορία που εκφράζει η πρόταση «Το Λονδίνο δεν είναι ωραίο» στην κοινή μας γλώσσα είναι πληροφορία που πιστεύει ο Pierre. Άρα, ο ισχυρισμός «Ο Pierre πιστεύει ότι το Λονδίνο είναι ωραίο» είναι ψευδής· ο Pierre πιστεύει κάτι παραπλήσιο, αλλά όχι ακριβώς αυτό. Παρομοίως, ο ισχυρισμός «Ο Pierre πιστεύει ότι το Λονδίνο δεν είναι ωραίο» είναι ψευδής· και πάλι, ο Pierre πιστεύει κάτι παραπλήσιο, αλλά όχι ακριβώς αυτό.

Και αυτός ο τρόπος αντιμετώπισης του γρίφου είναι προβληματικός. Γιατί φαίνεται να οδηγεί στο συμπέρασμα πως πολλοί ισχυρισμοί της μορφής «Ο Χ πιστεύει ότι ...», όπου οι λέξεις που μπαίνουν στη θέση των τελειών περιλαμβάνουν κάποιο όνομα, είναι ψευδείς. Π.χ. ο Γιώργος έχει πάει στη Ρώμη και συνδέει το όνομα «Ρώμη» με ένα ορισμένο σύνολο εμπειριών. Στην κοινή ελληνική γλώσσα, το όνομα δεν έχει καμιά ιδιαίτερη σύνδεση με τέτοιες εμπειρίες. Ένας φιλόσοφος που αντιμετωπίζει το γρίφο του Kripke με τον τρόπο που συζητάμε θα πρέπει να πει πως το όνομα «Ρώμη» δεν έχει στην κοινή γλώσσα το νόημα που έχει στην ιδιόλεκτο του Γιώργου, άρα η πρόταση «Η Ρώμη βρίσκεται βορειότερα της Αθήνας» δεν εκφράζει στην κοινή γλώσσα την πληροφορία που εκφράζει στην ιδιόλεκτο του Γιώργου. Έστω λοιπόν ότι ο Γιώργος επαναλαμβάνει εκείνη την πρόταση συχνά και ειλικρινά. Ο εν λόγω φιλόσοφος θα πρέπει να θεωρήσει πως ο ισχυρισμός «Ο Γιώργος πιστεύει ότι η Ρώμη βρίσκεται βορειότερα της Αθήνας» είναι ψευδής. Δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτή αυτή η θεώρηση.

Βιβλιογραφία

- Frege, G. «On Sense and Reference». Στο *Meaning and Reference*, εκδ. A. W. Moore (Οξφόρδη: Oxford University Press, 1993).
- Frege, G. «Thoughts» [ή «The Thought»]. Στο *Propositions and Attitudes*, εκδ. N. Salmon and S. Soames (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1988).
- Burge, T. «Belief and Synonymy». *Journal of Philosophy* 75 (1978).
- Dummett, M. *Frege: Philosophy of Language*. 2η έκδ. Λονδίνο: Duckworth, 1981. Κεφ. 9.
- Church, A. «On Carnap's Analysis of Statements of Assertion and Belief». *Analysis* 10 (1949–50).
- Kripke, S. «A Puzzle about Belief». Στο *Meaning and Use*, εκδ. A. Margalit (Dordrecht: Reidel, 1979). Επίσης στο *Propositions and Attitudes*, εκδ. N. Salmon και S. Soames (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1988).
- Barcan Markus, R. «A Proposed Solution to a Puzzle about Belief». *Midwest Studies in Philosophy Volume VI: The Foundation of Analytic Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.